

“ दुर्ग स्थापत्य आणि संरक्षण

डॉ. माया ज. पाटील

विभाग प्रमुख, इ. आणि पुरातत्वशास्त्र, सामाजिक शास्त्रे संकुल, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

प्रस्तावना :

किल्ल्यांचे खरे महत्व छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जाणले, प्रशासकीय आणि लष्करी दृष्टीकोणातून त्यांनी किल्ल्याचा अभ्यास करून अनेक किल्ले ताब्यात घेतले आणि बांधलेही. प्राचीन काळी किल्ल्यांना दुर्ग संबोधले जाई. जिथे जाणे दुर्गम आहे आणि ज्याला तटबंदी आहे तो दुर्ग होय. (Manasara Series7: 1946; 226) दुर्गचे खालील प्रकार आहेत असे मनसार सांगतो.

- १) गिरीदुर्ग जो डोंगरावर, टेकडीवर असतो.
- २) वन दुर्ग जो जंगला मध्ये असतो.
- ३) सलिलदुर्ग जो पाण्यामध्ये असतो. त्यालाच जलदुर्ग म्हणतात.
- ४) पंकदुर्ग- मातीने बांधलेला.
- ५) रथदुर्ग- रथासारखा
- ६) देवदुर्ग
- ७) मिश्रदुर्ग (मनसार १९४६; २२६)

कौटिल्याच्या मते, 'राज्याच्या सात अंगांपैकी महत्वाचे अंग म्हणजे दुर्ग होय. दुर्ग चौकानी अथवा आयताकार असतो. त्या भोवती खंदक असावा त्या बरोबर तटबंदी असावी त्याला जाण्यायेण्यासाठी निरनिराळे व्दारे असावेत, जिने असावेत. गस्त घालण्यासाठी त्यावर मार्ग असावा. जागो जागी टेहळणीसाठी बुरूज असावेत. शस्त्राअस्त्राचा साठा करण्यासाठी तेथे जागा असावी. आतमध्ये पाण्यासाठी तलाव, कॅनल, टाक्या असाव्यात. मोठे व स्वच्छ रस्ते असावेत. वेगवेगळा व्यवसाय करणा-या व्यक्तीसाठी इमारती असाव्यात.' (Manasara १९४६. २२७) या शिवाय शुक्रनितीमध्ये दुर्ग संकल्पनेचा विचार विस्ताराने केला आहे. खंदकाने परिवेष्टित असणारा, जो प्रवेशास दुर्घट आहे, काटेरी झुडपे, खडक, खड्डे, वाळवंट यामुळे ज्याचा मार्ग समजत नाही अशा स्थळाला दुर्ग म्हणतात. (Manasara : १९४६; २२७) अग्निपुराण म्हणते की, राजाचा निवास विशाल (किल्ल्या) मध्ये असावा. दुर्ग अशा ठिकाणी असावा की जिथे शत्रुचा शत्रुचा जोर चालनार नाही. जिथे पाण्यासाठी पावसाची वाट पहावी लागू नये तलाव, नद्यामुळे पर्यायी जल मिळावे. हा भाग फळ, फुले, धन, धान्यांनी संपन्न असावा त्यांनी सहा प्रकारचे दुर्ग सांगितले आहेत.

- १) धन्वदुर्ग- सभोवताली २० कोसापर्यंत पाणी नसावे.
- २) महीदुर्ग- पाषाण अथवा विटांच्या भिंती असलेला भूमीवरील म्हणजेच भुईकोट किल्ला होय.
- ३) नरदुर्ग- चारी बाजूने हत्ती, घोडे, रथ असून दुर्गवर सारथी आहेत. तसेच पायदळाने घेरलेला.
- ४) वृक्षदुर्ग जंगलामध्ये मोठे वृक्ष झुडपे, वेलींनी वेढलेला दुर्ग
- ५) जलदुर्ग- जलाशयाने घेरलेला तो जलदुर्ग
- ६) पर्वतदुर्ग- पर्वत अथवा गिरीदुर्ग म्हणजे चढण्यास कठीण आहे तो.

सर्व प्रकारामधे गिरीदुर्ग श्रेष्ठ मानला जातो. दुर्गामधेच राजाचे निवास असायला हवे. तिथे बाजार, मंदिर पाहिजेत. पाण्याची व्यवस्था चोख हवी. त्या बरोबरच संरक्षणासाठी पाण्याने भरलेले खंदक आणि चारी बाजूला शस्त्रअस्त्राने भरलेले कोठारे हवेत. (अग्निपुराण, १९७१; 421) किल्ल्याच्या अस्तित्वाचे सर्वात प्राचीन पुरावे आपणास सिंधू संस्कृती मधे मिळतात. भारतातील राजस्थानमधे कालीबंगन, गुजरातमधे धोलावीरा आणि पकिस्तानमधील हरप्पा या ठिकाणी त्याला विटाच्या चौथ-यावर तटबंदी होती. (ढवळीकर एम. के. : १९७१ ; १०४) या बाले किल्ल्यात राज्याकर्ते राहत असावेत. मगधाची राजधानी राजगृहासही तटबंदी होती. उत्खनना दरम्यान हे सिध्द झाले. मौर्यांची राजधानी पाटलीपुत्र हिचे अवशेष सध्याच्या पाटण्याजवळ बुलंदीबागच्या उत्खननात मिळाले आहेत. महाराष्ट्रात नागपूर जिल्ह्यातील अडम या ठिकाणी दुर्ग म्हणून प्राचीन नगराचा पुरावा मिळाला. (जामखेडकर अ.प्र. : 2016 ; 380-81) हरिहर ठोसरानी “ Historical Geography of Maharashtra & Goa” या त्यांच्या ग्रंथात प्राचीन स्थलनामाची आधुनिक नावाशी ओळख पटविली आहे. चौथ्या प्रकरणात त्यांनी डोंगर गिरीदुर्ग नद्या, तलाव या बद्दल चर्चा केली आहे. त्यापैकी प्राचीन दुर्गापैकी ११ गिरीदुर्गांची चर्चा केली आहे. (Thosar H.S. : 2004 ; 275- 326) त्यात भम्भागिरी जि. धुळे, देवगिरी (दौलताबाद) कंधारपूर जि. नांदेड नंदिवर्धन (नगरधन जि. नागपूर) पद्मनाल (पन्हाळा), उदयगिरी (लातूर), उच्छिव (औसा) हे काही किल्ले होते.

तसेच सातवाहन कालीन काही नगरीला तटबंदी होती असा उल्लेख आहे त्यात तेर जि. उस्मानाबाद येथे २०१५ साली केलेल्या उत्खननात लाकडी तटबंदीचा पुरावा मिळाला आहे. सध्या महाराष्ट्रात 350 च्या वर किल्ले आहेत. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी काही नविन किल्ले बांधले तसेच काही किल्ले ताब्यात घेऊन त्यांची दुरूस्ती केली. ख-या अर्थाने त्यांनी किल्ल्याचे महत्व जाणले होते. स्वराज्यास बळकटी आणण्यासाठी त्यांनी किल्ल्याचा वापर चातुर्याने केला. गिरीदुर्ग भूदुर्ग आणि जलदुर्ग किल्ल्याचे हे प्रकार प्रामुख्याने दिसतात. गिरीदुर्गामुळे आजूबाजूच्या शत्रूच्या हालचालीवर लक्ष ठेवणे सोपे जात असे. तसेच प्रशासन करणे सोयीचे जात असे. त्यामुळे गिरीदुर्गाचे महत्व जास्त वाटते. छत्रपती शिवाजी महाराजांची राजधानी असलेला रायगड तसा दुर्गम असून राजधानी साठी अत्यंत योग्य जागा होती. राजांनी ही राजधानी का निवडली तर लक्षात येते की गडाचे कडे तासल्याप्रमाणे आहेत. या संदर्भात सभासद लिहते, “राजा खासा जाऊन पाहाता गडबहु तचरवोट, चौतर्फा, गडाचे कडे तसिल्याप्रमाणे दीड गाव उंच पर्जन्यकाळी पर्जन्यकाळी कडियावरी गवत उगवत नाही, आणि धोंडा, तासीव, एकच आहे.” (रायगड दर्शन : पुरातत्व वस्तुसंग्रहालये विभाग, महाराष्ट्र शासन १९८१ ; १)

स्थापत्यशास्त्र लक्षात घेता गिरीदुर्गपर्वतावर अथवा टेकडीवर असतो. या किल्ल्याचे अथवा गडाचे कडे सरळ आणि वाट दुर्गम असल्याने शत्रूचा प्रवेश सहजासहजी होऊ शकत नाही. सर्व किल्ल्यांना मजबूत तटबंदी आहे किंवा असते. आणि काही विशिष्ट विशिष्ट अंतरावर बुरूज असतात. बुरूजाचा वापर टेहळणीसाठी तसेच तोफा ठेवण्यासाठी असतो. बुरूजावर जाण्यायेण्यासाठी जिने, त्याखाली कोठारे, पाण्याची व्यवस्था असते. बुरूजाच्या जवळ ब-याच ठिकाणी बाहेर जाण्यासाठी दरवाजे असतात. गिरीदुर्गास एक महाव्दार तर असतेच परंतु त्यशिवाय काही लहान मोठे प्रवेशव्दार आणि बाहेरपडण्यासाठी अनेक गुप्तवाटा असतात. या किल्ल्याच्या आत बाले किल्ला असून राजांचे ते निवासस्थान आणि राजभवन असते. तेथे सदर, सिंहासनाच्या अस्तित्वाचे पुरावे सापडतात. रायगड- श्री छत्रपती शिवाजीमहाराज आणि केवळ त्यांच्या मुळेच पावन झालेला रायगड दोन्हीही महाराष्ट्राचे मानबिंदू आहेत. रायगड किल्ला समुद्रसपाटी पासून ८७० मी. उंच असून महाड गावाच्या उत्तरेस २४ कि. मी. अंतरावर आहे. रायगडाच्या स्थापत्याचा विचार केला तर रायगडाच्या पायथ्याशी असलेल्या पाचाड या गावात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राजमाता जिजाबाईसाठी बांधलेल्या वाड्याचे अवशेष दिसतात. रायगडाच्या अनेक बुरूजापैकी खुबलढा बुरूज संरक्षणासाठी मोक्याच्या जागी आहे. उंची ८.२५ मी. असून परिघ १५.२५ मी. आहे. खुबलढा बुरूजापासून १ कि. मी. अंतरावर लहान दरवाजा आहे. त्याला दोन कमानी असून १७ पाय-या आहेत. दोन्ही बाजूला खडकात पहारेक-यासाठी खोल्या खोदल्या आहेत. पुढे मदनशहा नावाच्या साधूची कबर इथे आहे. तेथून ४०० मी. अंतरावर खडकामधे तीन गुहा आहेत. याचा वापर धान्याचे कोठार म्हणून होत असावा. पुढे रायगडाचा महादरवाजा १ कि. मी. अंतरावर आहे. या दरवाज्याला दोन बुरूज असून एकाची उंची २३ मी. तर दूस-याची २० मी. आहे. बुरूजावरून मारा करण्यासाठी झरोके ठेवले आहेत. कमानीच्या दोन्ही बाजूस गंडभेरूडाची शिल्पे आढळतात. यादव काळातही अशी शिल्पे आढळतात. संरक्षणाच्या दृष्टीने दरवाजाचे दोन्ही बुरूज अतिशय मजबूत आणि बुलंद आहेत. या दरवाज्याची रचना अशी आहे की डोंगराखालून दरवाज्याचे दर्शन होऊ शकत नाही. त्यामुळे शत्रूला तोफेच्या सहाय्याने दरवाज्यावर मारा करणे शक्य नाही. परंतु गडाची वाट चढून येणा-या शत्रूवर अचूक मारा करणे शक्य आहे. दरवाज्याच्या दोन्ही बाजूस व्दाररक्षणासाठी ओटे

आहेत. रायगडाला सर्व बाजूंनी तटबंदीची आवश्यकता नव्हती परंतु आवश्यक ठिकाणी तटबंदी बांधली आहे. महावदाराच्या दक्षिणेकडे चोरदरवाजा आहे. इथे एक लोह स्तंभ आहे त्यावर एक लेख आहे. परंतु त्याची टक्के उडाल्याने तो लेख वाचता येत नाही. त्यावर केवळ ‘हीरो- नी’ अशी ओळ आहे. कदाचीत तो हिरोजी इंदुलकराने उभारला असावा (देशपांडे : 1981 ; 20) रायगडावर हाथी तलाव, गंगासागर तलाव आहेत. आजही या तलावात भरपूर पाणी आढळते. रायगड हे राजधानीचे ठिकाण त्या ठिकाणी पाणी पुरवठा मुबलक असावा म्हणून प्रथम हा तलाव खेदला गेला. त्यामुळे फायदा असा झाला की तलावातून बाहेर निघालेला दगड इमारतीसाठी वापरता आला. याच्या जवळ दोन मनोरे भग्नावस्थेत उभे आहेत. याच्या जवळ दोन कारंजे असावेत.

बाले किल्ला राणीवसा राजभवन, सदर, सिं हासन रत्नशाळा इत्यादीचे अवशेष बाले किल्लामधे आढळतात. बाले किल्लामध्ये येण्यासाठी येण्यासाठी राजे आणि राजकुटूंबाला येण्यासाठी पालखी दरवाजा आणि मेणा दरवारजा आहे. आत मधे सहा वाडे असून त्याला ‘राणीवसा’ म्हणतात. सभासद बखरीमधे रायरी म्हणजेच रायगड हा राजधानीचा किल्ला करण्याचे निश्चित केल्यावर, छत्रपती शिवाजीमहाराजांनी कोणत्या वास्तू उभारल्या याचे वर्णन आहे. ‘घर, वाडे, मडिया, सदरा, चौसोपे आणि कारखाने यांस वेगळाले महाल महाल व राणियांस महाल तैशीच सरकारकुनास वेगळेघरे व गजशाळा व अश्वशाळा व उरष्टरखाले, पालखी महाल, भटीमहाल चुनेगच्ची घिरेबंदी बांधले (देशपांडे प्र.न. : 1981 ; 23)

राणीवसा मधे सहा वाडे आहेत. बाले किल्ल्यात प्रवेश केल्यावर २८ मी. लांब व १०.५ मी. रुंद अशा एक चौथरा लागतो ही राजभवनाची इमारत असावी. पूर्वेकडे रत्नशाळा किंवा खलबतखाना आहे. ही वास्तू तळघरात आहे. रत्नशाळेच्या पूर्वेस एक चयैथरा असून त्यावर खांबाच्या खुणा आहेत ही सदर असावी. अष्टकोनी महालापुढे काही अंतरावर चौथ-याचे अवशेष म्हणजे विवेकसभा कल्याण महाल इतमारती असाव्यात. समोर इमारती मध्यभागी ४ मी. लांब व ३.२० मी. रुंद असा एक चौथरा असून ही सिं हासनाची जागा होय. सिं हासनाच्या पूर्वेस नगरखान्याची वास्तू आहे. नगरखान्याच्या डावीकडे होळीची माळ आहे. त्याच्या डाव्या बाजूस शिर्काई देवीचे देवूळ आहे ही महिषासूरमर्दिनीची प्रतीमा आहे. पुढे सचिवांची घरे, दारूची कोठारे, कुशावर्त तलाव, बाह्यमणवाड्याचे अवशेष आहेत. बाजार पेठाचे अवशेष मजबूत आहेत. येथील दुकानाचे चौथरे आजही आहेत. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस प्रत्येकी २२ दुकाने होते. प्रत्येक दुकानाचे दोन भाग आहेत. समोरचे विक्री केंद्र व मागील भांडार होय. एका बाजूला हत्ती बांधण्यासाठी पीलखाना होता. बाजारपेठेच्या पूर्वेस जगदीश्वर मंदिर आहे. गर्भगृह आणि सभामंडप अशी मंदिराची रचना आहे. गर्भगृह ५×५ मी. चा असून सभामंडप ६.५० × ५.५० मी. आहे. मंदिराच्या वरील चारी बाजूस निमूळते घुमट असून मुख्य दरवाज्यावर दोन्ही बाजूस भिनार आहे. आत शिवलिंग आहे. त्या काळाच्या वास्तूशैली नुसार हे मंदिर बांधले गेले असावे त्याच्या जवळ उंबरठ्यावर एक लहान शिलालेख आढळतो. ‘सेवेचे ठाई तत्पर, हीरोजी इटळकर’ हीरोजी हे चांगले वास्तूविशारद होते. त्यांनी रायगडावर अशा सूरख वास्तू बांधल्या, येथे शिवरायांची समाधी आहे. या शिवाय गडावर टकमक टोक, भवानी टोक, हिरकणी टोक आहे. रायगडाची वास्तू कला मजबूत, टिकाऊ व देखणी आहे.

जलदुर्गा मधे किल्ले सिं धुदुर्गमहत्वाचा ठरतो. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या ध्यानी एक गोष्ट आली ‘जसे, ज्यास अश्वाल त्याची पृथ्वी, तसे ज्याजवळ आरमार त्याचा समुद्र’ आरमार उभारावयाचे तर जलदुर्गाचा पाठिंबा पाहिजे. हे महाराजांना माहित होते त्याचबरोबर शिवाजीराजेनी कोकणप्रांती यशस्वी प्रवेश केला. जंजी-याचा सिद्दी, टोपीकर, इंग्रज, डच यांचा व्यापारापेक्षा प्रदेश काबीज करण्याचा हेतू होता. सिद्दीचे आरमार मोठे होते. त्याला शह देण्यासाठी आरमार हवे होते. म्हणून प्रचंड जलदुर्गाचे पाठबळ निर्माण करण्यासाठी स्वतःचे आरमार उभे करण्याचा निर्माण राजानी घेतला. मालवण बंदरालगत कुरटे बेट किल्ल्यासाठी निवडले. हिरोजी इंदुलकरांच्या मार्गदर्शनाखाली हा किल्ला बांधला गेला.

सिं धुदुर्गामुळे मालवणास संरक्षण मिळाले. त्याच्या तटाची रुंदी ३ मी. तर कुठे कुठे जास्त आहे. तटबंदी नागमोडी आहे. ४२ बुरूज आहेत. त्याचा घेर चार किमी. आहे. क्षेत्रफळ २० हेक्टर आहे. बुरूजावर तोफा ठेवण्याची सोय आहे. घेराचा तट दोन्ही अंगांना वळला असून चिं चोळीखिंडतयार झाली आहे. त्याच्या टोकाशी गोमुखी व्दार आहे. प्रवेशव्दाराशी हनुमानाची स्थापना केली गेली आहे. आत जरीमरी देवीचे देवूळ आहे. किल्ल्यात छत्रपती राजाराम महाराजांनी बांधलेले श्री शिवराजेश्वर मंदिर आहे. येथे शिवरायाची प्रतिमा प्रतिमा आहे मंदिराच्या बाजूला गणेश आदी देवता आहेत. सभोवती समुद्राचे खारेपाणी असले तरी येथील विहिरीत गोडे पाणी आहे. दूधबाव दहीबाव व साखरबाव या विहिरी तेथे आहेत. जवळच छत्रपतींचा राजवाडा आणि ताराराणीचा वाडा आहे. पश्चिमेस

निशाणकाठी किंवा दर्याबुरूज आहे. सिंधुदुर्गाच्याजवळपास पद्मगड, राजकोट, सर्जहकोट, निवतीचा किल्ला इ. किल्ले आहेत. स्वराज्याच्या विस्तारासाठी आणि संरक्षणासाठी एक जलदुर्ग म्हणून सिंधुदुर्गाचेहत्व अनन्य साधारण आहे.

परंडा किल्ला- महीदुर्ग, भूदुर्ग अथवा भुईकोट किल्ल्याचे स्थान इतिहासात मोठे आहे. आपल्या जवळपासचे म्हणजे उदगीर, औसा, नळदुर्ग, सोलापूर आणि येथील परांडा किल्ला हा भूईकोट किल्ला आहे. परांडा हे राजसत्तेचे केंद्र होते. कल्याणी चालुक्यांच्या काळात हा हा प्रवेशद्वार महत्वाचा होता याचे नाव ‘पलियांडा ४०००’ होते. उस्मानाबाद जिल्ह्यात परंडा इथे हा भूदुर्ग अथवा भुईकोट किल्ला आहे. हा किल्ला जवळपास ३५० चौ. मी. आहे. त्याच्या भोवती मोठा खंदक आहे. किल्ल्यात प्रवेश करण्यासाठी ईशान्य खंदकावर पुल पुल घालून येण्याची व्यवस्था असावी. तेव्हा हा पुल काढताही येत असे आत नागमोडी वळनाचे एक मागून एक येणारे तीन दरवाजे आहेत. किल्ल्याचे बुरूज व तट वर निमुळते होत जाणारे आहेत त्यावरून बांधणी बहामनी आमदानीच्या शेवटच्या कालखंडात झाली असावी असे वाटते (घाणेकर प्र. के. : 2011 ; 147) गडामधे हमामखाना आहे. तेथे काही मूर्ती ठेवल्या आहेत. त्यात नृत्यगणेशाची षड्भूज सुरेख प्रतिमा आहे. तसेच वीरगळ, नाग, एकमुखी शिब्लिंगसर्तीशिळा आढळते. इथे एक मशिद आहे. येथे हिंदू मंदिराचे स्तंभ मिळतात. चौकोनी विहिरीजवळ मंदिर असून तेथे नरसिंह प्रतिमा आहे. किल्ल्यास २७ बुरूजे असून यावर यावर लहानमोठ्या विविध तोफा आढळतात. काहीवर लेख आहेत तसेच दरवाज्यावरही फार्सी शिलालेख आढळतो. या किल्ल्यात युध्द युध्द झाले नाही. निजामाच्या कालखंडात येथे जिल्हा न्यायालय होते. २० व्या शतकाच्या पहिल्या चतुर्थकात किल्ल्यातील दारू गोळ्यांचा अचानक स्पोट होऊन किल्ल्यातील अनेक इमारती नष्ट झाल्या.

शिवाजीमहाराजांच्या आयुष्यातील किल्ल्याचे महत्त्व सांगताना जॉन डग्लस म्हणतो, “He was born in Fort, cradled in fort. He was educated in fort. Forts made him what he was. And he made the forts terror of all India. Forts were the steps of his conquests, stages of his ambitions. His home and his joy, he built few of them and repaired many of them”.

संरक्षणनिती-

गिरीदुर्ग जलदुर्ग आणि भूदुर्ग असे तिन्हीही प्रकारचे दुर्ग स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी आवश्यक होते. कारण ज्यांच्या कडे किल्ला त्यांच्या कडे सभोतालचा मुलूक हे समिकरण ठरलेलेच होते. जो पर्यंत गड पडत नाही तो पर्यंत राज्य पडत नाही याची जाणीव सर्वांना होती. लष्करी डावपेच किल्यास केंद्रभागी ठेऊन आखले जायचे. किल्ल्यावरच्या अनेक चोरवाटा मुळे रात्रीअपरात्री शत्रूवर चाल करून त्यास जरीस आणणे सोपे जायचे. गिरीदुर्गाच्या उंचीचा फायदा मिळून लांबवरील भूभागावर लक्षठेवणे सोपेजाई. बुरूज, तटबंदीच्या झरोक्यामुळे शत्रूवर मारा करणे सोपे जाई.

सिंधुदुर्गमुळेउन्नपती शिवाजीमहाराजांना कोकण किनारपट्टीवर जम बसवता आला आणि लगतच्या बंदराचे संरक्षण परकीया परकीया पासून व चाच्यांपासून करता आले. संरक्षण नितीमधे किल्ल्याचे स्थान अमर्याद आहे. कौटिल्याच्या मते राज्य सात अंगानी मिळून बनते त्यामध्ये स्वतःराजा, मुलकी अधिकारी, मित्रराष्ट्रे, कोश-खजिना, राष्ट्र, दुर्ग आणि सैन्य. यात दुर्ग आणि सैन्याला संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचे मानले जाते.

शेकडो वर्षे किल्ल्याने आपले संरक्षण केले आता आपण किल्ल्याचे संरक्षण करतो की नाही हा प्रश्न महत्वाचा आहे. आज मला मला किल्ल्या बाबतची आपली संरक्षण निती जास्त महत्वाची वाटते. शासन गड किल्ल्याच्या अनेक योजना राबवत असते. अनेक दुर्गप्रेमीसुध्दा आपल्या परीने काही करतात. पण तेवढे पुरेसे नाही. अपेक्षित तेवढी जनजागृतीझाली नाही. पुरातन वास्तू, वस्तू,बद्दलची आपली कर्तव्ये महत्वाचा ठरतात. किल्ल्यावर ट्रिपला जाऊन कचरा प्लॅस्टीक टाकणे, बाटल्या फोडणे, नाव लिहीणे हे गैर आहे. किल्ला हे हे फक्त ट्रिप साठी जाऊन मजा करायचे ठिकाण नाही त्याचा इतिहास जाज्वल्य आहे. त्याचा मान करायला हवा. आपल्या कृतीतून किल्ल्या बद्दलचा आदर प्रतित व्हायला पाहिजे. किल्ल्याच्या जतन दुरूस्तीची कामे वेळेत झाली पाहिजेत, लोकांनी तेथील वस्तू, गोष्टी तेथेच ठेवल्या पाहिजे. किल्ला स्वतःचा इतिहास स्वतः सांगतो म्हणूनच त्याला जतन करून पुढच्या पिढीकडे पाँचवायला हवा.

संदर्भग्रंथ सुची

- 1) Prasanna Umbar Acharya : (AN Encyclopedia of Hindu Architecture ; Manasara series: 1946 Delhi, p. 226,227,228)
- 2) Kautilya : The Arthashastra (Edited L.N. Ranharajan/Penguin Books; 1992 New Delhi)

- 3) जामखेडकर अरविंद : पुरासंचय २०१६ अपरांत पुणे : पान ३७८, ३९०
- 4) अग्निपुराण : गीताप्रेस गोरखपुर ; १९७१, पान ४२०, ४२२
- 5) कामत अशोक : घाणेकर प्र. के. : कोकणाचा मानबिंदू सि धुदुर्गपुरातत्व व वस्तुसंग्रहालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई १९८५.
- 6) घाणेकर प्र. के. : साद सहयाद्रीची भटकंती किल्ल्यांची : स्नेहल प्रकाशन २००७ पुणे ; २१२, ३००, १४७.
- 7) देशपांडे : रायगड दर्शन : पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई १९८५